

Kitap Tanıtımı

Ayşe Buğra, Osman Savaşkan, Türkiye’de Yeni Kapitalizm, (çev. Bülent Doğan), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, 296 sayfa, ISBN: 978750516771

Aznavur DEMİRPOLAT*

Genel olarak bakıldığında, Ayşe Buğra’nın çalışmaları, başta *Devlet ve İşadamları* (1995) isimli kitabı olmak üzere, Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze değin Türk toplumunda girişimci kesimlerin, yani işadamlarının gelişim dinamiklerini, özellikle devletin bu süreçte oynamış olduğu rolü anlamaya yönelik. 1990’lı yılların ortalarından itibaren Buğra çalışmalarını yakın dönemde Anadolu’nun değişik kentlerinde yükselmeye başlayan ve literatürde ‘Anadolu Kaplanları’ ya da ‘yeşil sermaye’ olarak nitelendirilen dini-muhafazakâr kesimler arasında yükselmeye başlayan yeni işadamları ve özellikle onların gelişim dinamikleri ve zihniyet biçimleri üzerinde yoğunlaştırdı. Türkiye’de dini sermayenin sosyo-politik özellikleri ve gelişim dinamikleri üzerine literatürde ilk öncü çalışmaları gerçekleştiren Buğra, Savaşkan’la birlikte yazdıkları bu son çalışmada ise Türkiye’nin son otuz yılında yükselmeye başlayan ve MÜSİAD, ASKON, TUSKON gibi iş adamları dernekleri çatısı altında örgütlenmiş olan dini-muhafazakâr girişimcilerin ve işadamlarının devletle olan (karşılıklı) ilişkilerini, özellikle bu dönemde iktidarda olan muhafazakâr hükümetlerin, yani REFAHYOL ve AKP’nin bu yeni dini muhafazakâr işadamlarının yükselişindeki rolü açıklamaya çalışıyor. Ancak, bu bağlamda, Türkiye’de daha önceki dönemlerde daha avantajlı bir konumda ve büyük ölçüde TÜSİAD çatısı altında örgütlenmiş olan süküler burjuvazi olarak nitelendirebileceğimiz girişimci ve işadamları kesiminin bu yeni süreçteki konumunu ve devletle olan ilişkisini de ortaya koymaya çalıştığını görmekteyiz. Buğra ve Savaşkan, büyük ölçüde AKP hükümetinin iktidarda olduğu bu yeni döneme ilişkin cevabını aramaya çalıştıkları soruları şu şekilde özetlemişlerdir:

“Son otuz yılda Türkiye’de iş ortamını şekillendiren dönüşümler üzerine yaptığımız bu çalışmada birbiriyle bağlantılı dört soru üzerinde durduk: Ekonominin liberalleşmesi ve ülkenin küresel sisteme dahil olmasının ardından devlet ile pi-

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ademirpolat@gmail.com.

yasa arasındaki ilişkiler ne ölçüde eskiyle süreklilik içinde seyretmiş? İş dünyası içindeki çıkar konfigürasyonu ve göreceli güç dengeleri ne gibi değişiklikler geçirmiştir? Siyasal İslam'ın yükselişi iş dünyasındaki ilişkilerde kendisini nasıl göstermiştir? Mevcut siyasal iktisat bağlamında kapitalizm ile demokrasi arasındaki ilişkiyi nasıl tanımlamalı ya da düşünmeliyiz” (s. 243).

Yukarıda cevabını aradıkları ilk soruya geçmeden önce Buğra ve Savaşkan'ın 1980'li yıllara değin Türkiye'deki devlet-işadamları ilişkilerine yönelik çözümlerini açıklamak gerekmektedir; zira bu tarihsellik içerisinde değerlendirildiğinde yazarların son otuz senede devlet-işadamları arasındaki ilişkiye yönelik çözümleri daha sarıh bir hal alacaktır.

Yazarlara göre, Türkiye'deki devlet ve ekonomi, özellikle devlet ve işadamları arasındaki ilişkiyi irdeleyebilmek için önce dışsal ve içsel faktörlerin, yani uluslararası düzeyde gerçekleşen ekonomik dönüşümlerle yerel ve ulusal düzeyde gerçekleşen sosyo-ekonomik süreçlerin birlikte irdelenmesi gerekmektedir. Zira “Devlet-toplum ilişkilerinin niteliğinde meydana gelen değişimler, ekonomik küreselleşmenin getirdiği dönüşümlerin merkezi bir unsurudur” (s.28). 19. Yüzyılın iktisadi koşullarında şekillenmiş olan Osmanlı-Türk ekonomisinin yerli bir burjuvazi girişiminden uzak olduğunu belirten yazarlara göre, genel olarak bakıldığında, Osmanlı'nın son döneminde yükselen burjuvazinin imparatorluk ekonomisinin dünya kapitalizmine eklenmesi sürecinde ortaya çıkan gayrimüslim burjuvazi olduğunu belirtirler. Bu dönemde İttihat ve Terakki Fırkası yöneticileri büyük ölçüde Rum ve Ermeni unsurlar arasında yükselen gayrimüslim burjuvaziye karşı yerli, Müslüman unsurlar arasından yeni bir ‘Müslüman burjuvazi’ yaratma çabası içinde olmuşlardır. Her ne kadar Cumhuriyet dönemi modernleşme politikaları “[batılı] hukuk, toplumsal ve ekonomik kurumlardan ilham alarak”(s. 59) dini, kamusal alanın dışında bireysel ve vicdani bir fenomen haline getirmeye çalışmasına rağmen İttihat ve Terakki'nin izlemiş olduğu “Müslüman burjuvazi” yaratma politikalarını sürdürmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sonrasına değin Türkiye'de izlenen temel iktisadi siyaset gayrimüslim unsurların aleyhine olup daha çok Müslüman ahali arasından yerli bir burjuvazi üretmeye yönelikti. Ancak var olan şartlar göz önünde bulundurulduğunda Müslüman burjuvazi ve işadamları arasında ülkenin iktisadi kalkınmasını gerçekleştirebilecek ve farklı ekonomik alanlarda, özellikle sanayi alanında, faaliyet gösterebilecek bir girişimci kesimi yoktu. Yazarlarında gösterdiği üzere, bu dönemde, devlet desteği ile kurulan büyük şirketlerin sahiplerinin birçoğu ya “küçük tüccar”lardan ya da “kamu görevlileri”nden oluşmaktaydı. Bu yeni burjuvazi, gelişimini büyük ölçüde devlete borçludur; zira devlet bu yeni işadamlarını hem sermaye olarak desteklemiş hemde iktisadi olarak avantajlı olmalarını sağlayacak imkânları onlara sunmuştur. Ayrıca, 1950'li yıllarda Demokrat Parti'nin iktidara gelmesine değin CHP'nin izlemiş

olduğu iktisadi politikalar, büyük ölçüde işadamlarını sınırlayıcı ve iktisadi eylemlerinde belirleyici olan “kooporativist” ve “komuniteryan” politikalarıdır. Bu durumu yazarlar şu şekilde ifade etmişlerdir:

“Türkiye’de iş dünyasının temel özelliği hükümetler ile büyük şirketler arasındaki ilişkilerin...örgütlü çıkar temsili çerçevesinin dışında yürütülüyordu. Büyük işletmelerin hükümetle ilişkisini belirleyen patronaj ilişkileriydi, ama bu ilişkiler bazı gerilimlerle de yüklüydü. Bu iki tarafı, ekonomik gelişme sürecinin ortakları olarak düşünürsek, baskın ortak kesinlikle siyasi iktidarı elinde bulundurandı” (s. 35)

Hatta bu dönemde, bizzat devletin kendisi girişimci rolünü üstlenmişti. İkinci dünya savaşı sonrasında ülkenin Sovyet Rusya’ya karşı Batı bloğu içerisinde yer alması ve Marshall planını uygulama çabasında olması ülkede girişimciler açısından kısmi bir özgürlük alanı yaratmıştır. Demokrat Parti’nin iktidara gelişi ve izlemiş olduğu iktisadi politikalar bir anlamda Batıyla kurulan yeni iktisadi ve politik ilişkilerin sonucudur. Bu dönemde, her ne kadar işadamları kısmi bir serbestiye ve daha özgür bir ortama sahip olsalar da 1960 ihtilaline değin Türkiye’de devlet-işadamları ilişkilerinde daha fazla belirleyici ve iktisadi politikalarda yönlendirici olan taraf olmuştur. Ancak 1960 ihtilali sonrasında, özel sektörün gelişmeye başlamasıyla birlikte devlet ve işadamları ilişkilerinde yeni bir döneme girildi. Özellikle 1971 yılında TÜSİAD’ın kuruluşuyla Türk işadamları devletle olan ilişkilerinde daha bağımsız, hatta zaman zaman dönemlerinin iktidarlarını eleştiren ve ülkenin kalkınma stratejilerine yön vermeye yönelik politikalar üreten ekonomik kuruluşlar haline geldiler (s. 35). 1970’li yıllarda işadamlarını siyasa karşısında görece özerklik kazandığı bir dönemde ülkedeki olumsuz politik ve ekonomik koşulların neticesinde 1980 ihtilali gerçekleşti.

Kitabın ana sorunsalını teşkil eden dini burjuvazinin gelişme şartları büyük ölçüde Turgut Özal’ın iktidarı döneminde izlemiş olduğu liberal iktisadi politikalar ve sonrasında Erbakan’ın iktidarda olduğu REFAHYOL hükümeti döneminde olgunlaştı. Ancak, Buğra ve Savaşkan’a göre Türkiye’de dini burjuvazinin ve sermayenin gelişmeye başladığı ve Türk siyasetinde etkin olduğu dönem AKP hükümetinin 2002’de iktidara gelmesiyle oluşan siyasi ve ekonomik konjonktürdür. 1972 yılında Erbakan ve arkadaşları tarafından kurulan Milli Selamet Partisi’nin siyasi söylemine ve iktisadi politikalarına baktığımızda görülen en bariz özellik önceki iktidarlarla paylaşılan “milli kalkınmacı”lık anlayışı üzerine temellenen “Ağır Sanayi Hamlesi” söylemiydi. Her ne kadar MSP’nin kurucuları büyük ölçüde dini ve muhafazakar çevrelerden gelen kimselerden oluşmasına ve “ideolojik çerçeveler”ini dinsel bir tona sahip “Milli görüş” anlayış ve zihniyeti oluşturmasına rağmen İslam’ı daha çok “kültür ve ahlâkın merkezine yerleştiren...partinin dini referansları hukuki ve kurumsal yapılara kadar uzanmıyordu ve ekonomik yaşam ya da ticari ilişkilerle de pek ilgisi yoktu”(s. 80).

Ancak, Türkiye’de 1990’lı yıllara gelindiğinde ki, bu dönem dini sermayenin başta Konya, Denizli ve Kayseri gibi Anadolu’nun taşra şehirlerinde yükselmeye başladığı dönemdir, 1996 yılında iktidara gelen RP’nin söyleminde seksen öncesiyle karşılaştırıldığında ciddi bir dönüşüm olduğu görülmektedir: söylem önceki millici, kültürel ve ahlâki boyutunu kaybetmiş, daha çok İslamcı politik bir söyleme dönüşmüştür. Refah Partisi’nin söylemindeki bu dönüşümü yazarlar şu şekilde ifade etmişlerdir:

“İslâmi siyaset dinsel retorîği etik alanıyla sınırlamaya son verip sosyo ekonomik kurumları yeniden tasarlamaya girişince, dini kimlik bir ilişki sermayesi halini aldı ve iş dünyasında yeni beliren ittifakları ve çatışmaları biçimlendiren bir unsur olarak ortaya çıktı” (s. 95)

Refah Partisinin iktidarda olduğu dönemde Anadolu’nun çeşitli kentlerinde ‘Anadolu kaplanları’ ya da ‘yeşil sermaye’ olarak nitelendirilen dini sermaye grupları ve holdingler ve işadamları yükselmeye ve ekonomik ve siyasal yaşamda daha aktif hale gelmeye başlamışlardır. Bu dönemin en önemli aktörü, dini sermayeyi ve girişimci kesimleri kendi bünyesinde toplayan MÜSİAD isimli kuruluştur. MÜSİAD’ın en önemli özelliği Türkiye’nin taşra kentlerinde yükselmeye başlayan dini-muhafazakar girişimcileri ve iktisadi organizasyonları kendi çatısı altında toplayabilmesi ve bu kuruluşlara yeni bir ekonomik vizyon verebilmesidir: TÜSİAD’ın temsil ettiği ‘seküler’ sermayenin daha batıcı ve AB yönelimli iktisadi politikalarının tersine MÜSİAD kendisine üye olan girişimcileri yeni bir iktisadi modeli, yani ‘Güneydoğu Asya Ekonomik’ modelini benimsetmeye çalışmıştır. Aynı dönemde Bankacılık ve Finans sektöründe de dini söyleme sahip iktisadi kuruluşlar yükselmeye başlamıştır. Ancak REFAHYOL hükümetiyle başlayan bu süreç 28 Şubat post-modern darbesiyle akamete uğramış ve bu süreçten Anadolu Sermayesi olumsuz biçimde etkilenmiştir. Refah partisine mensup Erdoğan, Arınç ve Gül gibi bazı “milli görüşçü” siyasiler uzun yıllar siyaset yaptıkları partiden ayrılarak 2002 yılında AKP’yi kurmuşlardır. AKP’nin 2007 seçimlerine değin izlemiş olduğu siyaset ve söylem geçmişin “milli görüşçü” söyleminden farklı yeni bir liberal, özgürlükçü ve laikliğe vurgu yapan bir söylemi içermesiydi. Buğra ve Savaşkan’a göre, AKP’nin bu liberal ve özgürlükçü söylemi 2007 seçimlerinden sonra değişmeye, hatta Cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktisadi politikaları hatırlatır boyuta geldi. Yazarlara göre, AKP hükümetiyle birlikte Türkiye’deki devlet-işadamları ilişkisi dönüşmeye başladı ve aynı dönemde Refah Partisi döneminde gelişmeye başlayan Anadolu sermayesi, özellikle KOBİ’ler tekrar etkin hale gelmeye başladı. Yazarlara göre, AKP döneminde Anadolu kentlerindeki dini-muhafazakar sermayenin, özelliklede KOBİ’lerin iktisadi anlamda gelişmelerinin arka planında bu dönemde AKP’nin izlemiş olduğu “küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişimine daha çok önem veren politikalar” yer almaktadır (s. 191).

Buğra ve Savaşkan’a göre, Türk ekonomisinde 1980 sonrası başlayan sosyo-politik ve ekonomik dönüşümler, özellikle siyasette dini kimliğin yükselmeye başlaması ve

iktisadi alanda merkezden ziyade Anadolu'nun taşra şehirlerinde dini-muhafazakâr kesimler arasında yeni girişimcilik faaliyetlerinin ve KOBİ'lerin artışını salt ülkenin kendi iç dinamikleriyle açıklamak mümkün değildir. Kitabın giriş bölümünde belirttikleri üzere bu durum uluslararası düzeyde gerçekleşen sosyo-ekonomik, özellikle, iktisadi süreçlerle yakından alakalıdır. Dolayısıyla, nasıl ki Cumhuriyetin ilk yıllarında izlenen iktisadi politikalar dışsal süreçlerle içsel dinamiklerin kesişmesi sonucunda meydana gelmişse, bu yeni dönemi ve süreci her iki düzeydeki değişimleri ve etkileşimleri göz önünde bulundurarak açıklamak gerektiğini belirtirler. Yazarlara göre, bu dönemde dünyanın diğer bölgelerinde, özellikle Batı'da 1970'li yıllardan itibaren "kapitalizmin yeni bir biçimi" ortaya çıkmaya, dini değerler tekrar politik söylemde ve gündelik yaşamda önem kazanmaya, Sivil toplum kuruluşları etkin hale gelmeye ve özellikle endüstriyel üretim endüstriyel olarak gelişmiş bölgelerden iktisadi olarak daha dezavantajlı bölgelere, yani taşra şehirlerine kaymıştır (s. 18).

1990'lı yıllarda Orta Anadolu şehirlerinde yükselmeye başlayan ve 28 Şubat sürecinde kısmi olarak akamete uğrayan dini sermaye AKP'nin 2002 yılında iktidara gelmesiyle tekrar yükseliş sürecine girdi. Buğra ve Savaşkan'a göre, son otuz yılda Türkiye'deki sosyo-ekonomik koşulları özellikle devlet ve işadamları arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için AKP dönemindeki devlet-işadamları ve hükümete yakın STK'lar arasındaki ilişkiye bakmak gerekmektedir. Yazarlara göre, AKP 2002 yılında iktidara geldiği dönemde izlemiş olduğu dini söylem ve liberal iktisadi politikalarla kendisiyle Refah partisinin "Millî Görüşçü" dinsel söylemi arasında ciddi bir mesafe oluşturmaya çalıştı. İktidarda olduğu dönemde izlemiş olduğu iktisadi politikalarda da önemli bir başarı ve iktisadi büyüme düzeyi yakaladı. Ancak, girişimci kesimlere, yani işadamlarına yönelik izlemiş olduğu siyaset cumhuriyetin ilk döneminde devletin yerli burjuvazi yaratma çabalarıyla büyük ölçüde örtüştü. Yazarlara göre, iktidarı döneminde AKP, TÜSİAD üyesi seküler burjuvaziyle kendi arasına mesafe koyarken kendisine yakın gördüğü girişimcileri, özellikle Orta Anadolu şehirlerindeki KOBİ'leri destekledi. Bu noktada, yani devlet-işadamları ilişkisi noktasında, yazarların altını çizdiği önemli noktalardan birisi ise AKP döneminde ciddi anlamda iktisadi ve siyasi desteğe kavuşan MÜSİAD, ASKON ve TUSKON gibi işadamları ülke siyasetinde, bilhassa İslamcı politik söylemin etkinlik kazanmasında etkili, kurucu ve aktif özneler haline gelmeleridir:

"Yeni ortamda siyasi gücü elinde tutanlarla ekonomik gücü elinde tutanlar arasındaki ilişkinin dinamikleri değişti. Hükümet iş hayatında önemli bir aktör olmaya devam ederken, daha önce parti siyasetinde açıkça siyasi tavır almaktan kaçınan işadamları da siyasette rol alan aktörler olarak sahneye çıktı" (s. 37).

Yazarlara göre, AKP hükümetinin izlemiş olduğu sosyo-ekonomik politikalara destek veren bu yeni dini-muhafazakâr burjuvazi kesimlerinin icra etmiş oldukları

diğer önemli bir fonksiyon ise MUSİAD ve benzeri örgütlerin dini “ilişki sermayesi” ve iş adamları arasında “güven” tesis eden bir unsur olarak kullanmaları:

“Din, bu örgütlerin üyelerini etraflarına toplamaya çalıştıkları toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişme modellerinin bir unsuru olarak kendini gösteriyor. Bu örgütle, üyeleri arasındaki sektöre, ölçeksel ya da bölgesel farkları aşan bir güven ve dayanışma zemini oluşturma çabası içinde, dini bir ilişki sermayesi (network resource) olarak kullandılar” (s. 44).

Bu her iki unsur sayesinde MÜSİAD ve benzeri örgütler bir taraftan farklı bölgelerdeki farklı büyüklükteki işletmeler arasında hem bir ilişki ağı oluşturdu hem de bu sayede ülke siyasetinde daha etkin bir konuma kavuştu. Yazarlara göre dini değerlerin bir “ilişki sermayesi” olarak kullanımı sadece girişimci örgüt üyeleri arasında bütünleşmeyi sağlayıcı bir unsur olarak araçsallaştırılmadı, aynı zamanda dini sermaye grupları ile muhafazakâr dini kesimlere mensup sivil toplum örgütleri arasındaki bütünleşmeyi sağlayıcı bir enstrüman olarak devreye sokuldu (s.45). Benzer bir biçimde dini değerler ve kimlik, sosyo-ekonomik ilişkilerde bütünleşmeyi sağlayıcı bir “güven” unsuru olarak kullanıldı. Her ne kadar dinin bir “ilişki sermayesi” olarak kullanımı 1990’lı yıllarda Refah partisi döneminde gelişmeye başlamışsa da en yoğun biçimde kullanımı AKP iktidarı döneminde gerçekleşmiştir. Yazarlar dinin ve dini değerlerin kamusal alanda yeniden görünürlük kazanmasını Türkiye’ye özgü bir durum olmadığını 1970’lerden itibaren başta Batı olmak üzere birçok ülkede yaşanan bir fenomen olduğunu ve bu boyutuyla da Weber’in formüle etmiş olduğu klasik sekülerleşme tezinin ötesinde bir gerçeklik durumuna işaret etmektedir. Farklı toplumlarda farklı kapitalizm biçimlerinin olabileceği görüşünde olan Buğra ve Savaşkan’a göre Türkiye’de son otuz yılda yaşanan süreç dini değerlerle kapitalizm arasında bir uyumluluk ve bütünleşmenin var olabileceğini ortaya koymuştur. Ayrıca, Türkiye’de yukarıda belirtilen grupların ve dindar kesimlerin dini Weberci anlamda bütünleştirici “evrensel bir ahlak” biçimine dönüştüremediklerini; tersine, dinin ekonomik kesimler arasında sınıf içi bölünme ve çatışmanın temel aracı haline geldiğini ileri sürerler.

Diğer taraftan, Buğra ve Savaşkan, bu sınıf içi bölünmenin yanında Türkiye’deki girişimci kesimleri arasında sosyo-kültürel dinamikler, zihniyet ve izlenen iktisadi politikalar açısından önemli farklılıklar söz konusudur. Yazarlar, TÜSİAD’ın üyelerinin tersine, “yeni girişimcilerin... hepsinin taşradan geldiğini, bazılarının da sanayisi gelişmemiş Doğu bölgelerinden olduğunu” belirtirler. Ayrıca, eğitim düzeyleri açısından da farklılıklar söz konusu: TÜSİAD üyelerinin bir çoğu “yurtdışı eğitilmiş”yken bu “yeni girişimcilerin formel eğitimleri sınırlıydı” (s.145). Daha önceki çalışmalarında Buğra bu iki kesimin ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bölgeler ve coğrafyalar açısından farklı olduklarını, yani TÜSİAD üyesi girişimcilerin daha çok

ülkenin Marmara ve Ege bölgesi gibi sanayileşmiş bölgelerinde faaliyet gösterdiklerini, ancak MÜSİAD çatısı altında örgütlenmiş girişimcilerin ve işletmelerinin daha çok orta Anadolu şehirlerinde yer aldığını belirtmiştir. Ancak bu çalışmalarında ise MÜSİAD'ın taşradaki KOBİ'lerin yanı sıra büyük çoğunluğu "İstanbul merkezli" olan "büyük şirketleri...temsil ettiği" görüşündedir (s.182). Böylece, girişimci kesimler ve onları temsil eden SİAD'ların, en başta iktisadi nedenlerle ülkedeki coğrafi kompozisyonları açısından benzerlik gösterdiği sonucuna varabiliriz. Diğer taraftan, Buğra ve Savaşkan, İktisadi zihniyet ve kalkınma modelleri açısından her iki kesim arasında farklılıklar olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Yazarlara göre, büyük ölçüde seküler ve batılı değerleri benimsemiş olan TÜSİAD üyesi işadamları Türkiye'nin AB'ye girmeye yönelik demokratikleşme çabalarına ve entegrasyon sürecine destek verirken yeni girişimcileri temsil eden MÜSİAD ve ASKON'un söylemleri ülkenin değişen siyasi konjonktürüyle paralellik içinde olmuştur. AKP iktidarından önce, hükümetlerin AB politikalarını eleştiren ve "Güney Doğu Asya" ülkelerinde uygulanan modelin ülke kalkınması için izlenmesi gereken model olduğunu ve İslâm'ın iktisat anlayışının Batılı (vahşi) kapitalizmden tamamen farklı bir model öngördüğünü ve bu modelinde piyasa üzerindeki her türlü denetleyici mekanizmayı yadsıyan "serbest piyasa ekonomisi" modeli olduğunu savundular. AKP'nin ilk iktidara geldiği dönemde ise bu girişimcilerin AB sürecine ve izlenen politikalara bakışları ciddi anlamda dönüştü ve dini tondan uzak liberal ve demokratik değerleri savunan bir söylem geliştirdiler. Bu dönüşüme rağmen, dini muhafazakâr girişimcilerin ticari ilişkileri OECD üyesi ülkelerden ziyade Ortadoğu ve Afrika ülkeleriyle gerçekleşti. Yazarlara göre, bu girişimci kesimlerin ve onları temsil eden örgütlerin (MÜSİAD, ASKON ve TUSKON) son dönemlerdeki söylemleri daha fazla dini ve ideolojik bir içerik kazandı. Her ne kadar bu yeni söylem 1990'lı yıllarda yükselmeye başlayan dini-muhafazakâr girişimcilerin söylemlerine büyük ölçüde benzese de, yazarlara göre, gerçekte Türkiye'de yaşanan süreç bu yeni burjuvazinin son otuz yıllık dönemde "açık ekonomi rejiminin ekonomik koşullarına uyum sağlamakta güçlük çekmedi"ği ve ortada "iş dünyasının farklı kesimlerince savunulan rakip kapitalist gelişme projelerinin bir arada bulunduğu"dur (s.248).

Sonuç olarak değerlendirildiğinde, büyük ölçüde Türkiye'de devlet-işadamları ilişkisinin son otuz yılına odaklanan bu eser, Anadolu'da yükselmeye başlayan Muhafazakâr Müslüman girişimcilerin gelişim dinamiklerinin neler olduğunu ve ne tür faktörlerin bu süreçlerde etkili olduğunu, ülkenin içinde bulunduğu global ve yerel süreçleri göz önünde bulundurarak açıklamaya çalışıyor. Dolayısıyla, bu çalışma, hem Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze değin Türkiye'de devlet-işadamları ilişkisinin değişen görünümünü hem de bu süreçte işadamlarının ve onların temsilcisi olan girişimci örgütlerinin ülkenin sosyal, ekonomik ve politik süreçlerine katılma biçimlerini anlamamız açısından oldukça önemli.

